

Л.Є. Дещинський
Національний університет “Львівська політехніка”
Інститут гуманітарних і соціальних наук

СТАТУС ПОНЕВОЛЕНОЇ УКРАЇНИ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

© Дещинський Л.Є., 2010

Досліджено статус поневоленої України на міжнародній арені під більшовицькою окупацією в роки Другої світової війни.

The condition and tendencies of development of the basic of Ukraine on international changes in 1939–1945 is analyzed.

В середині ХХ ст. український народ – один із найчисленніших у Європі – ще повністю не домогся природних цілей свого розвитку. Йдеться “про перетворення його на націю з усіма належними атрибутами, включаючи суверенну національну державність” [1]. В умовах жорстко централізованої країни, якою був СРСР, це відбувалося дуже повільно. Роки певної лібералізації режиму, в якому жили союзні республіки, змінювалися довгими періодами посилення тиску з боку центру.

Війна стала найжорстокішим випробуванням для СРСР. Вимагаючи максимальної мобілізації сил усіх народів на боротьбу з “коричневою чумою”, вона привела до пом’якшення національної політики, пошуку шляхів пристосування її до тодішньої міжнародної системи. Створювався простір для вияву демократичних тенденцій, розширення повноважень союзних республік. Специфіка війни диктувала це насамперед у військовій та міжнародній діяльності. У той час ще йшли бої на фронтах Другої світової війни, але вже виразно почали виявлятися обриси нової системи міжнародних відносин, в якій Радянський Союз, на думку Сталіна, повинен був відігравати виключну роль. Московська “Правда” 28 січня 1944 р. опублікувала коротке інформаційне повідомлення про черговий пленум ЦК ВКП(б), який розглянув пропозиції Раднаркому СРСР щодо розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх відносин і схвалив їх для винесення на наступну сесію Верховної Ради Союзу РСР [2]. Сам факт проведення пленуму був досить неординарною подією, адже це був єдиний пленум ЦК ВКП(б), скликаний за роки війни. З’їзди партій, як відомо, у 1939–1952 рр. взагалі не скликалися.

Того ж дня, 28 січня, почала роботу 10-та сесія Верховної Ради СРСР першого скликання, на якій 1 лютого з доповіддю “Про перетворення Наркомату оборони і Наркозаксправ із загальносоюзних в союзно-республіканський наркомат” виступив заступник голови Раднаркому закордонних справ СРСР Молотов [3]. Після короткого обговорення доповіді у цей же день Верховна Рада одностайно ухвалила два запропоновані закони: “Про утворення військових формувань союзних республік...” та “Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин...”. Перший закон був прийнятий для посилення оборонної могутності СРСР, а другий – з метою розширення міжнародних зв’язків та зміцнення співробітництва Союзу РСР з іноземними державами із врахуванням назрілої потреби союзних республік у встановленні безпосередніх взаємин з іноземними державами [4].

Статтями 18-а, 18-б ці закони увійшли як поправки до Конституції СРСР і протягом 1944 р. були узгоджені з конституціями союзних республік.

Несподіваним у цих подіях було майже все: і час, вибраний для державних перетворень (розпал Другої світової війни), і раптовість у їх проведенні (пленум ЦК ВКП(б) й сесія Верховної

Ради без будь-яких підготовчих компаній та заяв). Проте найнесподіванішою була сама форма перетворень – децентралізація головних наркоматів країни. Зрештою поправки 1944 р. були відходом від традиційного федералізму, в якому функції оборони і зовнішніх відносин завжди залишалися у руках центру. Конституційні зміни 1944 р. у своїй основі не вкладалися у річище попередньої політики Сталіна щодо питань державного будівництва. Досить пригадати його платформу автономізації Союзу РСР, розкритиковану 1922 р. Негативною була реакція Сталіна й на пропозицію українських комуністів Раковського та Скрипника 1924 р. зберегти за республіками функції зовнішніх відносин та торгівлі.

З середини 1930-х рр., коли з посиленням сталінізму головними тенденціями державного будівництва в СРСР стали унітаризм та централізм, союзні республіки поступово втратили й ті обмежені права, які ще залишалися як рудименти попередньої “союзної” політики. Так, 1938 р. були розформовані національні військові частини та національні військові школи, що готували армійські кадри у республіках. Напередодні війни останні фактично вже не відігравали якоїсь помітної ролі у галузі зовнішньої політики [5].

З'ясовуючи ці зміни, у своїй промові перед сесією Верховної Ради СРСР 1 лютого 1944 р. Молотов сказав: “Йдеться не про звичайне перетворення двох наркоматів. Це перетворення означає розширення діяльності союзних республік, яке стало можливим внаслідок їх політичного, економічного і культурного зростання, інакше кажучи, внаслідок їх національного розвитку, наприклад, чимало специфічних господарських та культурних потреб союзних республік, які не можуть бути певною мірою охоплені всесоюзними представництвами за кордоном, так само, як договорами та угодами Союзу з іншими державами. Ці національні потреби республік можуть бути задоволені тільки через посередництво прямих відносин республік з відповідними державами... Треба визнати нарешті, що це не лише в інтересах республік, а й в інтересах усієї справи розширення міжнародних зв'язків та зміцнення співпраці СРСР з іншими державами, що є важливим під час війни і що дасть свої плоди також у післявоєнному періоді” [6].

Однак у кулуарах дипломатичних приймалень всезнаючі чиновники молотовського Наркомзаксправу на запитання щодо сенсу нововведень відповідали, що “розширення права союзних республік Радянський уряд має на увазі практику Британської Співдружності” [7].

Саме в той час, коли з високих трибун проголошували пропагандистські слова про дружбу народів та “торжество радянської демократії”, у Сибір йшли потяги, заповнені представниками так званих “репресованих народів” [8]. 11 лютого 1944 р. та сама президія Верховної Ради СРСР, яка тиждень тому затвердила закони про розширення прав союзних республік, прийняла рішення про позбавлення багатьох народів державності. Уже у березні 1944 р. Берія відвідувався перед членами Політбюро ЦК ВКП(б) про “успішно проведену операцію з виселення північнокавказьких народів [9].

У той час, коли в армії вивчали матеріали X сесії про “торжество національної сталінської політики”, так звані “фільтраційні комісії” просіювали крізь “сито” випробувань на національну благонадійність десятки тисяч радянських воїнів. Татари, карачаївці, чеченці, інгуші та болгары – герої війни і новобранці, комуністи та безпартійні – усі вони зосереджувалися у запасних частинах, позбавлялися військових квитків, права носіння погонів, холодної і вогнепальної зброї, потім відправлялися до середньоазійських поселень НКВС [10]. Загалом у спецпоселеннях (з урахуванням представників усіх переселених народів) опинилися 5 943 офіцери, 20 209 сержантів, 130 691 рядовий. За сфабрикованими звинуваченнями в зраді Батьківщини насильно було виселено 12 націй і народностей [11]. На примусову міграцію за час війни були приречені близько 3,4 млн. людей [12].

Отже, зовсім не піклуванням про національний розвиток народів Союзу РСР були викликані сталінські конституційні перетворення, а складними реаліями міжнародної та внутрішньої політики, які мали бути враховані радянським урядом наприкінці Другої світової війни. Статус суверенних держав давав змогу Сталіну активніше використовувати радянські республіки у проведенні своєї зовнішньої політики, насамперед у розв'язанні питань майбутнього їх членства в ООН, проблем післявоєнних кордонів тощо. Наявність двох міністерств закордонних справ –

загальносоюзного і республіканського – створювала дуже вдалий зовнішньополітичний інструмент, який посол США у Радянському Союзі А. Гарріман влучно назвав “двостволкою” [13]. До того ж конституційні поправки 1944 р. були також певною ідеологічною рекламою сталінської національної політики як для народів Європи й Азії, які (не без допомоги Сталіна) мали обирати собі новий устрій, так і для народів більшовицької імперії. Пояснюючи мотиви таких незвичайних для сталінського тоталітарного режиму дій, відомий американський аналітик К. Болен у своєму меморандумі урядові США писав: “Принаймні однією з цілей (цих заходів. – *Авт.*) є спроба зробити менш неприємним приєднання прибалтійських республік до складу СРСР, оскільки вони зараз мовби не абсорбуються Росією і на папері виглядають як незалежні держави зі своїми міністерствами закордонних справ і оборони. Полегшенню труднощів щодо визнання громадською думкою приєднання Східної Польщі сприятиме те, що українці і білоруси мають об’єднатися з Українською і Білоруською радянськими республіками, а не йти під безпосереднє панування Москви. Очевидно, у цьому контексті “конституційні зміни в СРСР не тільки спрямовані на місцеве населення, а й на світову громадську думку” [14].

Під час візиту британського міністра закордонних справ до Москви з Іденом, яка відбулася 17 на 18 грудня 1941 р. [15], вдалося позитивно вирішити для Сталіна стратегічні питання Західної України та Західної Білорусі, а ось прибалтійська проблема залишалася без змін. Не допомогла навіть спроба радянських дипломатів запропонувати Литві одне з трьох крісел, що належали СРСР в ООН [16]. Де-юре Литва, Латвія й Естонія ніколи не були визнані Заходом складовою частиною Радянського Союзу.

Провівши аналіз мотивів запровадження в СРСР конституційних змін, А. Гарріман зазначав, що вони мають дещо пом’якшити “абсорбцію” прибалтійських країн, зробити її менш неприємною як для населення Литви, Латвії та Естонії, так й для світової громадської думки. Адже ці країни отримують (хоча й тільки на папері) свої наркомати оборони та закордонних справ, національної армії, в такий спосіб набуваючи вигляду напівнезалежних країн [17]. На думку американського дипломата, повернення Західної України до складу СРСР у такому разі також набувало дещо іншого вигляду: “Українці і білоруси, – писав він, – об’єднуються знову вже з Українською та Білоруською республіками, а не йдуть під панування Москви” [18].

Те, що суверенітет республік був лише “паперовим”, у західних політологів не викликало жодних сумнівів. “Центральний контроль Москви, – зазначав у своєму меморандумі шеф східноєвропейського відділу Держдепартаменту США К. Болен, – ніколи не здійснювався через уряд, а тільки через партію і, безумовно, так і буде надалі” [19].

Інший зарубіжний вчений П. де Вішар, визначаючи юридичну природу закону від 1 лютого 1944 р., називає його “актом внутрішнього суверенітету Радянської Росії”, в силу якого Українська РСР набула державності і міжнародної правосуб’єктності. При цьому він порівнював закон Верховної Ради Союзу РСР з британським Вестмінстерським статутом 1931 р., який формально “дарував” британським домініонам рівноправний статус щодо Великобританії [20].

Постановою Верховної Ради СРСР від 1 лютого 1944 р. Україні, зокрема у ділянці міжнародних відносин, було повернено статус, який вона втратила 1922 р. після передачі Києвом своїх зовнішньополітичних компетенцій згідно із статтею 1 (параграф “а”) першої всесоюзної Конституції від 5 грудня 1936 р. До речі, ці факти містяться у заяві уряду УРСР про приєднання України до ООН, підписаній Хрущовим і Мануїльським. У ній зазначено: “УРСР, з населенням понад 40 мільйонів, є однією з найбільших європейських держав... УРСР, на основі своєї Конституції, прийнятої 30 січня 1937 р., а також змін і поправок, прийнятих Верховною Радою 4 березня 1944 р., відновлення прав, що раніше належали республіці, і які вона добровільно передала СРСР в 1922 р., на встановлення безпосередніх зносин з іноземними державами, укладання угод з ними, незалежне представництво на міжнародних конференціях та в органах, створених ними” [21].

Громадськість України з ентузіазмом зустріла демократичні перетворення, сподіваючись на їх чесне здійснення. Віддзеркалюючи задоволення народу розширенням його прав, можливістю міжнародних зносин та власних військових формувань, республіканська преса акцентувала: “Українці вбачають у них новий крок і зміцнення своєї державності” [22].

Питання про відновлення безпосередньої участі Української РСР у міжнародних відносинах було розглянуте і вирішене в березні 1944 р. VI сесією Верховної Ради Української РСР, яка заслухала й обговорила доповідь Голови Президії Верховної Ради УРСР. У доповіді відзначалося, що у зв'язку із зростаючим політичним, економічним і культурним значенням Української РСР зростають її різноманітні економічні та культурні потреби, які можуть бути реалізовані не лише загальносоюзним представництвом за кордоном, але й шляхом встановлення безпосередніх відносин Радянської України з іноземними державами [23].

Сесія одногосно висловила за відновлення безпосередньої участі УРСР у міжнародних відносинах: 4 березня 1944 р. ухвалила закон про утворення союзно-республіканського народного комісаріату закордонних справ УРСР. Відповідно до цього закону Конституцію УРСР було доповнено статтею 15-б, яка зафіксувала право Української РСР брати безпосередню участь у міжнародних відносинах. “Українська РСР, – зазначається в цій статті, – має право вступити в безпосередні зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися з ними дипломатичними і консульськими представниками” [24].

Україна першою серед союзних республік зробила реальні кроки на шляху втілення в життя рішень X сесії. Уже 5 лютого 1944 р. указом президії Верховної Ради УРСР наркомом закордонних справ республіки було призначено 38-річного О.С. Корнійчука – популярного на той час письменника, драматурга і громадського діяча, який працював з 1943 р. одним із заступників наркома закордонних справ СРСР Молотова [25].

Зазначимо, що призначення на таку високу державну посаду саме письменника не було чимось несподіваним для України. Адже ще у 1943 р. видатні українські поети П. Тичина і М. Бажан стали наркомом освіти та культури (цікаво, що Тичина навіть не був у той час членом партії) [26].

Така кадрова політика, що її проводив Хрущов, відповідала вищезгаданому пропагандистському наступу і мала на меті посилити патріотичні почуття українського народу та його лояльності до радянської влади [27]. У цей період готувалися й інші “письменницькі призначення” на державні посади. Так, колишній член ЦК КП(б)У, перший секретар ЦК ЛКСМУ В.С. Костенко розповідав, що під час наступу радянських військ восени 1943 р. Хрущов певний час брав на фронт “з метою вивчення” відомого українського письменника і кіномитця О.П. Довженка, якого планували висунути на один з найвищих постів у республіці [28].

Зростання авторитету О. Корнійчука як політичного діяча значною мірою пояснювалося успіхом його п'єси “Фронт”, що з'явилася на сценах радянських театрів у 1942 р. Ідея твору – конфлікт між старою і новою генерацією командирів Червоної армії, що значно різнилися між собою як за рівнем освіти, так і за способом мислення, – була підказана драматургу вищим більшовицьким керівництвом. На той час, коли радянські війська відчули гіркі наслідки цього конфлікту поколінь, п'єса була дуже актуальною.

19 лютого 1943 р., одразу після визволення Харкова (як виявилось, тимчасового), О. Корнійчук знову-таки за “підказкою зверху” опублікував у “Радянській Україні” статтю, що започаткувала дискусію у радянській пресі з приводу так званої польської проблеми, передусім стосовно нових державних кордонів та політичної орієнтації післявоєнної Польської держави. Питання про швидкий розвиток Західної України у складі УРСР, розвинуте у цій статті, було спрямоване на акцентування “українського аспекту” польської проблеми. Наступного дня статтю українського драматурга передрукував центральний партійний орган – газета “Правда” [29], а невдовзі О. Корнійчук був призначений заступником наркома закордонних справ СРСР у справах слов'янських країн, що, зрозуміло, мало певне символічне значення.

Перебування протягом року в кабінетах союзного НКЗС не минуло безслідно для О. Корнійчука. Він набув не лише певного дипломатичного досвіду, але й встановив знайомства, відчув “дух” зовнішньополітичного відомства.

О. Корнійчук, як свідчить його лист до Голови Раднаркому УРСР Хрущова [30], енергійно взявся за справу. “Військова могутність і міжнародний авторитет СРСР, а також перетворення УРСР за роки радянської влади на велику індустріально-колгоспну державу, – зазначалося в його

концепції діяльності зовнішньополітичного відомства, – дають нам усі підстави розраховувати на широкі міжнародні зв'язки з іноземними державами. Ці зв'язки нам необхідні в інтересах подальшого зміцнення позицій Радянського Союзу при вирішенні міжнародних проблем” [31].

Обґрунтовуючи право республіки на участь у післявоєнних мирних конференціях, щойно призначений нарком наголошував на тому, що воно зумовлене насамперед тими великими втратами, яких зазнала Україна під час боротьби з гітлерівською Німеччиною та її сателітами. “Вона, – підкреслював О. Корнійчук, – це право має більше, ніж будь-яка інша європейська держава, а тому є необхідність забезпечити участь українських представників у мирній конференції, конференціях з перемир'я з Румунією, Угорщиною, а також у роботі різних комітетів та комісій з питань війни та післявоєнного устрою” [32].

Важливим завданням зовнішньої політичної діяльності НКЗС УРСР О. Корнійчук називав встановлення дипломатичних контактів “з дружніми нам Польщею, Чехословаччиною та післявоєнною Румунією” [33]. Виходом республіки на міжнародну арену, на думку наркома, мало стати встановленням дипломатичних зносин з Великобританією і Сполученими Штатами. “Якщо ми встановимо дипломатичні зв'язки з цими країнами, – пояснював О. Корнійчук, – або тільки з однією з них, то багато інших країн антигітлерівської коаліції наслідують їх приклад, оскільки уряди цих країн у своїй політиці переважно орієнтуються на Велику Британію і США. Цим актом ми не тільки прискоримо встановлення необхідних нам зв'язків з іноземними країнами, але й забезпечимо позитивне вирішення питання про нашу участь у мирних переговорах” [34].

Для виконання вищевказаного завдання О. Корнійчук пропонував звернутися до наркома закордонних справ СРСР Молотова з проханням дати вказівку радянським послам у Лондоні і Вашингтоні прозвонувати настрої урядових кіл щодо можливості обміну дипломатичними місіями з УРСР. Крім того, український нарком вважав за доцільне організувати через Англо-Російський парламентський комітет спеціальний запит до британського парламенту з цього питання. О. Корнійчук інформував голову українського уряду про те, що британські і американські послы в СРСР Керр та Гарріман у бесіді з Молотовим, а пізніше і з ним самим, висловлювали бажання відвідати Київ і, крім того, надіслати на ім'я О. Корнійчука теплі вітальні листи у зв'язку з його призначенням на посаду наркомзаксправ України. Корнійчук дійшов висновку, що англійці та американці виступали за встановлення дипломатичних стосунків з Україною. Він наголошував на необхідності активізувати пропагандистську діяльність на зовнішньополітичній арені щодо ролі України як великої європейської держави, її внеску у боротьбу з гітлерівською Німеччиною, її політичного, економічного та культурного розвитку. З цією метою він пропонував, зокрема, запросити до Києва групу західних кореспондентів і влаштувати для них прес-конференцію з участю наркомзаксправ УРСР.

Наркомзаксправ України представив Хрущову також проект плану організації наркомату (він датувався 9 лютого 1944 р.) [36]. По суті, у цьому документі відображено бачення Корнійчуком структури зовнішньополітичного відомства республіки.

За розробленим О. Корнійчуком штатним розкладом наркомату належало мати двох заступників – по країнах та по кадрах і господарству. До компетенції першого відділу наркомату входили зв'язки з сусідніми державами – Польщею, Румунією, Чехословаччиною, другого – з Великобританією та Америкою, третього – з Болгарією, Югославією, Угорщиною, Грецією, Туреччиною. Четвертий відділ вирішував питання, пов'язані з Німеччиною, зокрема, мав готувати матеріали для мирної конференції, яку планувалося провести після перемоги над Гітлером.

Передбачалося й утворення багатьох інших відділів – протокольного, правничого, консульського, відділу друку, кадрів, шифрувального, адміністративно-господарського, а також організація бібліотеки, архіву, друкарського бюро, експедиції, навчальної частини (для вивчення співробітниками іноземних мов), кравецької майстерні, гаража, бюро обслуговування іноземців, їдальні, бухгалтерії тощо.

Згідно з проектом планувалося підготовка кадрів для посольств, місій та консульств. З цією метою належало зарахувати до наркомату старшими референтами та референтами по Польщі

відповідно 2 і 6 осіб, по Румунії – 1 і 4, по Чехословаччині – 2 і 6, по Великобританії і Америці – 2 і 9 осіб.

Загалом, за проектом О. Корнійчука, штат НКЗС УРСР без урахування працівників допоміжних підрозділів (їдальні, бухгалтерії тощо) мав становити 156 осіб, з них 42 – в основних чотирьох відділах [37].

Хоча структуру Наркомату закордонних справ Української РСР не можна було назвати професійно сформованою, адже розклад по відділах виглядав доволі сумбурно, вона загалом відповідала тим завданням, що їх накреслив у своєму проекті О. Корнійчук: ґрунтувалася на визнанні примату загальносоюзних інтересів та усвідомленні прерогатив союзного відомства, хоча водночас була спрямована на встановлення дипломатичних відносин України з іншими державами, тобто на реальну участь республіки у виробленні зовнішньої політики СРСР.

Проте між планами і дійсністю, як з'ясувалося невдовзі, пролягала глибока прірва. У тому вигляді, що його уявляв О. Корнійчук, НКЗС України не судилося бути створеним.

Формування українського зовнішньополітичного відомства одразу здійснювалося не шляхом утворення відділів для встановлення прямих контактів з іншими країнами. За період перебування на посту першого наркома з “основних відділів” був утворений лише політичний (зав. відділу – Плахін), який займався складанням етнографічних карт західних областей України, написанням історичних довідок, а також добіркою матеріалів довідкового характеру про окремі країни. Утім навіть цю роботу за умов відірваності від засобів інформації здійснювати було нелегко, адже навіть про найближчих сусідів – Польщу, Угорщину, Румунію, Чехословаччину, Болгарію, Туреччину, Югославію – НКЗС України, крім матеріалів ТАРС і частково радіозведень НКДБ УРСР, жодними матеріалами не оперував.

Серед інших відділів, що їх було організовано в цей час, можна назвати секретно-шифрувальний, протокольно-консульський, а також відділ кадрів та управління справами. На липень 1944 р., за штатним розкладом, НКЗС УРСР мав складатися з 75 працівників, проте у ньому було лише 40 (з урахуванням допоміжно-технічного персоналу) [38].

Однак перебування Корнійчука на посаді наркома закордонних справ України виявилось нетривким. 13 липня його змінив на цій посаді старший більшовик, відомий діяч Комінтерну Мануїльський, який на той час працював заступником завідувача Інформаційним відділом ЦК ВКП(б). За його політичну діяльність в Україні Троцький [39] назвав Мануїльського “одним з найогидніших ренегатів українського комунізму”. Нове призначення Мануїльського відбулося не лише з відома, а й ймовірно, за прямою вказівкою Сталіна. Про це свідчать записки Хрущова Сталіну з приводу своїх зустрічей 11 і 12 липня 1944 р. з О. Корнійчуком [40]. Адже навряд Хрущов з власної ініціативи так докладно інформував би Сталіна про реакцію Корнійчука на увільнення від обов'язків наркома, якби це не попросив сам “вождь”. Швидше за все Сталін прихильно ставився до Корнійчука як до письменника і громадського діяча, не хотів, щоб у того залишилась якась образа на нього за усунення від дипломатичної діяльності.

Саме тому, на нашу думку, Хрущов і висунув такий “непристосований” аргумент за відставку Корнійчука, як незнання ним іноземної мови.

12 липня 1944 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У шляхом опитувального голосування було прийнято рішення “обрати товариша Мануїльського членом політбюро ЦК КП(б)У”, а вже наступного дня, 13 липня 1944 р., оприлюднені укази про призначення Мануїльського наркомом закордонних справ України та заступником голови РНК УРСР, а також про перехід О. Корнійчука на іншу роботу [41].

У західній історіографії утвердилася думка, що начебто заміна О. Корнійчука влітку 1944 р. на посаді наркомзаксправ України партійним функціонером Мануїльським була пов'язана насамперед з політичною діяльністю дружини українського драматурга, польської письменниці-комуністки Ванди Василевської (яка, до речі, невдовзі, 21 липня 1944 р. стала віце-президентом Польського комітету національного визволення, тобто Тимчасового уряду Польщі). В такий спосіб чоловік мав зустрічатися за столом переговорів з власною дружиною як представники різних держав [42].

Зазначимо, що такі глузування почали з'являтися на сторінках іноземної преси ще з 1943 р., коли В. Василевська була призначено головою створеної на терені Радянського Союзу так званої Спілки Польських Патріотів. Однак на той час офіційна посада її чоловіка – заступника наркома закордонних справ СРСР – у самій країні нікого не турбувала та й для Заходу була не більшою мішенню для нападок, ніж, скажімо, радянське громадянство та членство у Верховній Раді СРСР польської письменниці [43].

Тому вважаємо, обґрунтованими є твердження В.А. Гриневича про те, що причини кадрових змін у наркомзаксправ УРСР влітку 1944 р. були зумовлені внутрішніми підтекстами сталінської політики.

Дійсно, пробудження й швидке зростання виявів українського патріотизму в “другій радянській республіці”, прагнення втілити в життя у повному обсязі рішення X сесії Верховної Ради СРСР як у галузі оборони, так і в галузі зовнішніх зносин почали непокоїти союзний центр, адже “гра в розширення прав союзних республік” сприймалася в Україні “за чисту монету”. З іншого боку, для тієї гри, що її дедалі активніше проводив Сталін на “дипломатичному фронті”, потрібні були люди зовсім іншого гатунку, ніж український драматург: “ортодоксальному пристосуванцеві” Корнійчукові не вистачало ні “повного розуміння політичного моменту”, ані практичного більшовицького досвіду. Інша річ, старий більшовик Мануїльський!

Справді, новопризначений нарком закордонних справ УРСР був фігурою колоритною. Отримав блискучу освіту у Сорбоні і Петербурзі, володів кількома мовами, а головне, був “перевіраним партійним кадром”. З XI з'їзду РКП(б) Мануїльський незмінно входив до складу ЦК партії і усією своєю попередньою діяльністю – підтримкою сталінського “плану автономізації” під час утворення Союзу СРСР (нагадаємо, що саме Мануїльський у 1923 р. активно підтримував Сталіна в боротьбі проти намагань Раковського і Скрипника домогтися збереження куцих прав республіки у сфері міжнародних зносин), боротьбою з українським націонал-комунізмом наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. – виявив особисту відданість вождеві [44].

Безумовно, Мануїльський мав незрівнянно більший досвід дипломатичної діяльності, ніж О. Корнійчук. Ще у квітні 1918 р. за рішенням ЦК РКП(б) він був призначений членом мирної делегації РСФРР, що вела переговори з урядом гетьмана Скоропадського в Києві. 1920 р. у складі делегації радянської Росії та України Мануїльський вів переговори з Польщею. З 1923 р. він майже 20 років працював у Комінтерні, а отже, мав досвід таємної дипломатії світового масштабу.

І, нарешті, прибувши в Україну, Мануїльський не тільки негайно став заступником голови РНК УРСР, але й членом політбюро ЦК КП(б)У, в якому він очолив “ідеологічну роботу”. Направлений центром в Україну, Мануїльський мав виконувати ще й суто фіскальні функції, напівгласно наглядати за Хрущовим й бути готовим припинити надмірну захопленість останнього “українським моментом”. Отже, нове призначення Мануїльського свідчило про намір Москви дати зрозуміти, що вона не допустить виходу з-під контролю патріотичної ейфорії в Україні.

Підтекст проведеної в наркомзаксправ кадрової зміни одразу зрозуміли в Україні. Поширювались також чутки, що нібито планується заміна голови Раднаркому України “за перегини у національній політиці” Ждановим. Тому заміна О. Корнійчука Мануїльським патріотично налаштована українська творча інтелігенція сприйняла загалом негативно. Так, у розмові з приводу вищенаведених чуток, що відбулася у середині липня 1944 р. між Ю. Яновським і П. Панчем, останній зауважив: “Хрущов, Мануїльський, Жданов – чи не забагато для України?” [45].

Якими ж були погляди нового наркома щодо розбудови зовнішньополітичного відомства України? Уявлення про це дають нотатки, зроблені Мануїльським приблизно у другій половині 1944 р. [46]. Зміст цього документа свідчить про те, що наркомзаксправ УРСР було доручено розробити проект Положення про народні комісаріати закордонних справ союзних республік (Положення про республіканські наркомати оборони розробив НКО СРСР).

Завдання, накреслені Мануїльським у проекті положення, склалися з 11 пунктів, написаних російською мовою, із вставками і виправленнями. На відміну від “проекту Корнійчука”, в цьому документі наголошувалося на необхідності встановлення прямих зв'язків республік СРСР з іноземними державами. Натомість фіксувалася, так би мовити, другорядна, допоміжна функція

республіканських НКЗС, їх підпорядкованість в усіх питаннях центру. Показово, що питання про участь республік у зовнішньополітичній діяльності розглядалося в останніх пунктах документа. Так, згідно з пунктом “з”, лише за власною ініціативою республіканські уряди могли ставити перед НКЗС СРСР питання про врегулювання в бажаному для республік дусі, взаємовідносин цієї республіки з сусідніми іноземними державами (кордони, втрати, обмін дипломатичними представництвами тощо). Під час переговорів між представниками союзного центру й урядів іноземних держав з політичних і торговельних питань відповідні “зацікавлені республіканські НКЗС” мали лише “залучатися”(пункт “і”); під час дипломатичних місій союзного НКЗС за кордон (ще до відкриття самостійних представництв) працівники “зацікавленого республіканського НКЗС” мали включатися до складу цих місій, передусім до тих країн, в яких були компактні групи емігрантів, що переселилися в різні часи з відповідних республік (пункт “к”) [47].

Варто відзначити, що посилена увага до питань еміграції відрізняла “проект Мануїльського” від “проекту Корнійчука”, де про них навіть не йшлося. Це зумовлювалося принаймні двома моментами: по-перше, посиленням експансіоністських устремлінь сталінського керівництва наприкінці війни, в здійсненні яких питання еміграції та національних меншин в іноземних країнах мали відігравати певну роль, і по-друге, занепокоєння з приводу зростання під час Другої світової війни кількості емігрантів з Радянського Союзу, що створювали на Заході свої організації і товариства, які переважно вороже ставилися до сталінського режиму.

Отже, фіскальні функції щодо еміграції, що їх раніше в основному виконував НКДБ, Мануїльський рекомендував частково передати республіканським НКЗС. Так, у пункті “в” документа йшлося про необхідність “вивчення політичної еміграції, яка переселилася в різні часи з теренів Росії в іноземні держави, її питомої ваги в політичному, економічному житті цієї держави, її організацій національного й культурного характеру, рівно як і стану тих національних меншин в іноземних державах, основні національні маси яких мешкали на території СРСР”. У пункті “г” проекту Мануїльський навіть зробив спробу поширити це завдання на територію СРСР, наголошуючи на необхідності вивчення також “усіх іноземних підданих, що мешкають на території даної республіки”, і навіть більше (щоправда, останнє було автором викреслено) - “рівно як і радянських громадян іноземного походження, їх реєстрації з метою політичного контролю і ідейно-політичного обслуговування цих груп населення” [48].

Отже, “проект Мануїльського” загалом не просто обмежував участь республік у міжнародній діяльності, але й фактично зводив її до нуля. У концепції новопризначеного наркома чітко простежувалося намагання центру використовувати республіканські НКЗС лише як свої допоміжні філії, що діяли в суверенних державах, вирішуючи в такий спосіб геополітичні та пропагандистські завдання сталінської політики.

Подальший розвиток подій в Україні цілком відповідав планам, накресленим Мануїльським. Утім, майже увесь 1944 і 1945 рр. пройшли під знаком очікування в Україні встановлення дипломатичних стосунків з іноземними країнами.

Ще під час передачі повноважень від попереднього наркома до нового в акті від 20 липня 1944 р. констатувалося, що “утворений у березні місяці поточного року НКЗС УРСР знаходиться у цей час у такій стадії організації, що може забезпечити початкове виконання безпосередніх функцій дипломатичних зв’язків з іноземними державами” [48]. Надалі представники НКЗС УРСР, зустрічаючись з членами різних іноземних делегацій, також запевняли їх у намірах українського уряду встановити з ними найближчим часом дипломатичні відносини. Зокрема, на запитання прем’єр-міністра Югославії І. Шубашича, який наприкінці листопада 1944 р. побував у Києві, чи має намір уряд України встановити після війни дипломатичні стосунки з Югославією та іншими країнами, завідувач консульсько-протокольним відділом НКЗС УРСР К. Волохов відповів, що республіканські наркомати, зокрема наркомзаксправ України, утворені з цією метою, тобто для встановлення зовнішніх зв’язків республіки [48]. Навіть нарком Мануїльський під час конференції у Сан-Франциско в травні 1945 р. наголошував на тому, що Україна готова у будь-який момент обмінятися дипломатичними і консульськими представництвами з будь-якою країною [49].

Серед країн, з якими вже найближчим часом очікувалося встановлення прямих контактів, були передусім слов'янські сусіди України – Польща і Чехословаччина. Про специфічні національні цілі республіки, що визначали потребу встановлення тісних зв'язків саме з цими країнами, часто говорили українські депутати у Верховній Раді СРСР і Верховній Раді УРСР, писала преса.

Своєю чергою, нові, зорієнтовані на СРСР уряди Польщі і Чехословаччини, висловлювали бажання встановити дипломатичні відносини з Україною. До речі, першим поздоровив О. Корнійчука з призначенням наркомом закордонних справ УРСР чехословацький посол у Москві Фірлінгер. 11 лютого 1944 р. “Радянська Україна” надрукувала тексти вітальних телеграм, якими обмінялися чехословацький посол і О. Корнійчук. “Високоповажний Олександр Євдокимович! – писав Фірлінгер. – Разом з сердечним привітанням шлю побажання нового успіху на посту, ввіреному Вам Верховною Радою УРСР. Впевнений, що Ваше призначення на цей важливий і відповідальний пост буде могутнім заохоченням дружніх відносин, що все поглиблюються між нашими країнами, і старої дружби між чехами і українцями, дружби, яку вже давно розвивали наші кращі патріоти Коллар, Шафарик, Гавлічек, Ваш великий Шевченко і Іван Франко. Перекоаний, що Ваша діяльність буде на користь співробітництву України, Чехословаччини і Польщі...” [50].

Сподівання на встановлення тісних зв'язків між Україною та Чехословаччиною не зменшилися й після приходу в наркомзаксправ УРСР Мануїльського. Влітку 1945 р. Президент Чехословаччини Е. Бенеш висловився за те, що Україна могла б стати ключовим членом слов'янського блоку.

Проте дипломатичні відносини між Чехословаччиною й Україною не були встановлені. Після підписання радянсько-чехословацького договору від 29 червня 1945 р. про передачу Карпатської України “її споконвічній матері – Україні”, про встановлення дипломатичних стосунків між УРСР та Чехословаччиною забули. Зазначимо, що підписання цього договору відбулося без участі українських дипломатів, хоча формально його текст був написаний українською, російською і словацькою мовами (але не чеською) [51].

Дипломатичні стосунки України з Польщею обмежилися переговорами з прорадянським “люблінським урядом”, угодою про евакуацію українського і польського населення (підписаною 9 жовтня 1944 р. Уповноваженим від уряду УРСР головою РНК Хрущовим і Уповноваженим ПНКВ головою Комітету Осубкою-Моравським) та обміном державними візитами польських лідерів у жовтні 1945 р. до Києва і Хрущовим у грудні 1945 р. до Варшави. Проте обміну дипломатичними представництвами внаслідок цього не відбулося.

Однак не треба вважати, що українські урядовці не брали участі у вирішенні питань, пов'язаних з визначенням післявоєнних кордонів України. Бурхливу діяльність у цьому напрямку проводив, зокрема, Хрущов, який, по суті, став одним з ініціаторів збирання в єдиній Українській державі її етнічних земель [52]. Утім, як правило, діяльність Хрущова не обмежувалася столом переговорів, а ґрунтувалася на застосуванні як силових, так і суто пропагандистських акцій або “таємної дипломатії”. Наприклад, у листі до Сталіна від 20 липня 1944 р. Хрущов пропонував утворити в так званій Закерзонії – районах Польщі, заселених українським населенням, які не увійшли після 1939 р. до СРСР, радянське правління з метою надалі, “коли це буде вигідно, проголосити офіційно про входження цих районів до складу Радянського Союзу з приєднанням до радянської України” [53]. З Холмського, Грубешівського, Замостиського, Томашевського, Ярославського районів і деяких населених пунктів, за планами голови РНК України, могла б бути створена Холмська область УРСР з центром у м. Холм [54]. Ці пропозиції Хрущова “з політичних міркувань” не знайшли підтримки в Москві, проте чимало “пропозицій” були враховані, зокрема, стосовно Закарпатської України.

Щодо встановлення дипломатичних відносин УРСР з країнами Заходу, то останні доволі швидко розпізнали суть “сталінської гри” з “розширенням прав республік”. “Дезінтеграція” союзного НКЗС, як вважали західні дипломати, не позбавила його філії в республіках здійснення функцій надконтролю, насамперед щодо проведення його зовнішньої політики [55]. Тому від встановлення безпосередніх зв'язків з Україною західні країни відмовилися. Додамо, що

пропозиція британського уряду про встановлення дипломатичних відносин з Україною викликала роздратовану реакцію Молотова, який “запевнив” британців у тому, що Київ не зацікавлений у розширенні дипломатичних контактів [56].

У самому зовнішньополітичному відомстві України після приходу Мануїльського поступово почали усвідомлювати справжнє місце українського наркомзаксправ. Наприклад, коли навесні 1945 р. Одеський обком партії в зв'язку із прибуттям у місто значної кількості іноземців порушив питання про відкриття у ньому дипломатичного агентства, українські чиновники з НКЗС не наважилися запропонувати центру свої послуги. Завідувач оргвідділом А. Плахін у листі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Коротченка зазначав: “Відверто кажучи, не можу сказати, чи це має бути дипагенство від НКЗС СРСР чи від НКЗС УРСР. Тому, мені здається, краще не згадувати у листі (мається на увазі до Москви. – *Авт.*) про це, що я і зробив” [57]. Це питання Москва вирішила на власний розсуд, зрозуміло, не радячись з Києвом. 31 травня 1945 р. НКЗС СРСР утворив дипагентство в Одесі й скерував туди зі столиці дипагента Царьова з певним штатом [58].

Щодо Наркомата оборони, то прийняття Верховною Радою СРСР 1 лютого 1944 р. закону “Про створення військових формувань союзних республік і про перетворення у зв'язку з цим Народного Комісаріату Оборони із загальногосподарського в союзно-республіканський Народний Комісаріат”, давало можливість Україні розпочати цю роботу. У доповіді на X сесії Верховної Ради СРСР першого скликання В.М. Молотов зазначив, що в Червоній армії існують національні військові формування, які створені в період Великої Вітчизняної війни, зокрема литовські, латишські, грузинські, азербайджанські, вірменські, казахські і деякі інші [59]. Можливість їх перетворення у національні республіканські Збройні сили обґрунтовувалась нібито тим, що нарешті з'явилися достатні умови для цього, які полягають у тому, що “у всіх республіках є кадри командного складу, які взмозі керувати відповідними військовими частинами” [60]. Останнє відповідало дійсності [61]. Не можна забувати про існування чотирьох Українських фронтів, із частин яких можна було розпочати створення власних військових формувань. У більшості частин 1-го, 2-го, 3-го, 4-го Українських фронтів, на які припадали основні військові операції і перемоги радянських збройних сил у 1943–1945 рр., військовослужбовці-українці становили від 50 до 70 відсотків особового складу. Воїни-українці та уродженці України за чисельністю під час війни посідали друге місце у збройних силах СРСР (після росіян) [62]. Щодо командного складу, який міг би очолити ці військові підрозділи, – то його також не бракувало. Українці за походженням посідали багато найвищих посад у Червоній армії, мали великий досвід. Але не про справжню організацію республіканських збройних сил піклувався Сталін. Його цікавило лише те, щоб за допомогою такої “політичної гри” зміцнити міжнародні позиції СРСР, і отримати якомога більше голосів, за рахунок республік, у майбутній міжнародній Організації Об'єднаних Націй, робота із створення якої активно велась у той період. Для досягнення цієї мети Сталін був змушений проголосити новий статус республіканської державності, надавши союзним республікам, серед інших повноважень, і право створити власні збройні формування. Безумовно, робота з формування республіканських збройних загонів повинна була залишатись тільки на папері, тому що Сталін чудово розумів що означає існування національних збройних сил в республіках, і яку роль відіграє армія у державотворенні, тому він не міг допустити, щоб поява національних військових формувань стала поштовхом до підйому національного руху в радянських республіках, що поставило б під загрозу існування Радянського Союзу. Однак Сталін був змушений піти на цей крок, тому що досягнути згоди про входження союзних республік до складу майбутньої міжнародної організації від своїх союзників-суперників (передусім США і Великобританії) він міг, тільки створивши видимість того, що союзні республіки є самостійними і мають усі атрибути державності, зокрема власні військові формування.

Після прийняття союзного закону, республіки повинні були прийняти подібні республіканські закони. Так, 4 березня 1944 р. у Києві проходила сесія Верховної Ради України РСР першого скликання, на якій із доповіддю “Про створення Народного Комісаріату оборони і Народного Комісаріату закордонних справ УРСР” виступив голова президії Верховної Ради УРСР Гречуха [63]. В обговоренні доповіді взяли участь депутати Юра Г.П., Орап І.Г., Нікольський М.П., Сенюк

О.А. [64]. Як зазначалось в інформаційному повідомленні, “...сесія одностайно затвердила закон про утворення Народного Комісаріату оборони УРСР і Народного Комісаріату закордонних справ УРСР” [65].

В такий спосіб була створена правова основа для початку практичної діяльності у створенні власних збройних формувань в Україні, хоча це і не входило у плани Сталіна.

Необхідно відзначити, що у цей час закони про створення республіканських народних комісаріатів оборони були прийняті і в деяких інших союзних республіках. Так, ці законодавчі акти були прийняті V сесією Верховної Ради Російської Федерації [66], V сесією Верховної Ради Азербайджанської РСР, III сесією Верховної Ради Латвійської РСР [67]. На підставі прийнятих законів були внесені відповідні зміни у конституції цих республік.

Навколо кожного факту прийняття цих законів радянська преса розгортала цілу пропагандистську компанію у вигляді публікації численних листів трудящих в підтримку цих перетворень. Ось як про це писала газета “Красная Звезда”: “...завдяки ленінсько-сталінській національній політиці, – говорив на мітингу інженер Мусаханов, – союзні республіки вирости настільки, що тепер стало можливим надати їм повноваження у галузі зовнішніх відносин і створення їх військових формувань” [67]. В такий спосіб Сталін намагався створити, насамперед у світової громадськості, враження, що в Радянському Союзі відбуваються кардинальні зміни, пов’язані з наданням широких повноважень республікам і нібито їх повною незалежністю, що мало підкреслити надання їм прав на створення власних збройних формувань.

Після отримання права на створення власних військових формувань в Україні, не гаючи часу поступили до його конкретної реалізації. Перший крок полягав у призначенні Наркома оборони УРСР. Необхідно зазначити, що Україна була єдиною республікою, яка призначила свого Наркома оборони. На цю посаду, згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР від 11 березня 1944 р. був призначений генерал-лейтенант Василь Пилипович Герасименко. Ось деякі важливі віхи його біографії. Народився у квітні 1900 р. у с. Велика Бурімка Полтавської області. У 1918 р., під час громадянської війни, пішов до лав Червоної армії і на все життя поєднав себе з нею. Після війни керував стрілецькими підрозділами, навчався на курсах командного складу у Мінській об’єднаній військовій школі. 1931 р. закінчив Військову академію ім. М.В. Фрунзе. З 1935 р. він начальник штабу стрілецької дивізії, потім командир стрілецького корпусу, заступник командувача Київського військового округу (1938 р.). У 40 років В.П. Герасименко стає генерал-лейтенантом, він був призначений командувачем Приволзького військового округу. З початком війни його призначають командувачем 21-ї, 13-ї, 28-ї армій, згодом начальником тилу Радянської армії, командувачем військами Сталінградського військового округу. На початку 1944 р. генерал В.П. Герасименко – командувач військ Харківського військового округу [69]. З березня 1944 р. – він командувач Київським військовим округом.

Важко сказати, чому на посаду Наркома оборони УРСР призначений саме генерал Герасименко, адже деякі джерела свідчать, що цю посаду мав обійняти герой партизанського руху генерал Ковпак С. А. Історики дотримуються думки, що головну роль в призначенні генерала В.П. Герасименка на посаду Наркома оборони УРСР зіграв Хрущов, який особисто знав генерала по спільній роботі на Україні до війни [70].

Після призначення Наркомом оборони УРСР генерал В.П. Герасименко розпочав активну діяльність з будівництва апарату наркомату оборони. Так, 4 грудня 1944 р. була утворена канцелярія наркомату оборони УРСР у кількості 11 осіб. Однак робота наркомату не могла проходити без чіткої законодавчої бази. Тому Герасименко, погодивши це з Хрущовим, розробляє проект положення “Про республіканський Наркомат оборони”. Згідно з цим проектом нарком оборони України мав керувати бойовою та політичною підготовкою військ на території українських округів, їх розквартируванням і харчуванням, утворенням республіканських військових формувань, проведенням загальної військової освіти, підготовки території республіки до оборони тощо. Герасименко і Хрущов двічі звертались до Сталіна з проханням затвердити цей проект і дати розпорядження про утворення штату Народного Комісаріату оборони УРСР, але Нарком оборони не поспішав з вирішенням цього питання.

Весною 1945 р. нарком оборони УРСР знову звертається до Сталіна з проханням прийняти рішення і затвердити проект положення “Про республіканський Наркомат оборони”, але і це звернення залишається без відповіді. Генерал Герасименко не міг (або не хотів) зрозуміти того, що Сталіна не цікавило справжнє створення республіканських збройних формувань, а політична гра, яка велась навколо цього, була спрямована лише на те, щоб ввести до складу міжнародної організації (ООН) якнайбільше союзних республік для посилення позиції СРСР у цій організації.

У жовтні 1945 р. у Сан-Франциско був ратифікований документ про вступ УРСР та Білоруської РСР до ООН. Незадовго до цієї події генерала В.П.Герасименко був раптово звільнений з посади командувача Київським військовим округом, а цю посаду обійняв генерал-полковник А.А. Гречко. У жовтні 1945 р. (зразу після ратифікації документа про вступ України до ООН) В.П. Герасименко був звільнений з посади наркома оборони і переведений на посаду командувача Прибалтійським військовим округом .

Незважаючи на те, що Наркомат оборони УРСР не міг виконувати завдання зі створення власних збройних формувань і майже жодної діяльності у цьому напрямку не розвивав, на папері він проіснував аж до 1977 р. Так, 1946 р. наркомат оборони УРСР став називатись Військовим міністерством УРСР (указ президії Верховної Ради УРСР від 25 вересня 1946 р.), а з 1953 р. – Міністерством оборони УРСР (указ президії Верховної Ради УРСР від 10 квітня 1953 р.).

Тому “перетворення” 1944 р. виявилися справжньою фікцією, тим політичним маневром, метою якого було задоволення амбіцій сталінського керівництва. Жодних реальних прав та свобод ні Україна, ні інші республіки не отримали, а навпаки, ще більше вони були прив’язані до сталінської імперської колісниці. З цього боку і конституційні поправки якнайкраще відбивали основні тенденції сталінської внутрішньої політики – політики брехні, лицемірства і, зрештою, репресій. Адже “демократичні ігри” тиранів завжди закінчувались трагедією для народів. За “найсправедливішою” сталінською Конституцією 1936 р. йшов горезвісний 1937 р. Поправки 1944 р. проголошувалися паралельно із здійсненням у країні репресій проти цілих народів. “Розширення прав союзних республік” вилізло після війни в посилення терору .

Коментуючи зміни в Конституції СРСР і в конституціях союзних республік, що сталися 1944 р., американський радянознавець В.В. Аспатюріан у своїй праці “Союзні республіки у радянській дипломатії” відзначає, що “зміни від 1-го лютого 1944 р. започаткували нову фазу у ролі союзних республік, які виконують одночасно функцію суб’єктів та об’єктів радянської дипломатії...”. Проект двох доповнень мав завдання перетворити серйозні сепаратистські сили, визволені в часи німецької окупації, у догідний засіб для розгортання відцентрового руху і, водночас створити передумови для того, щоб багатонаціональний характер радянської держави використати як ефективний інструмент радянської дипломатії. Союзними республіками можна маніпулювати не тільки як об’єктами радянської дипломатії, але теж як суб’єктами. Конституційні зміни уможливають те, що союзні республіки можуть бути використані як засоби територіальної експансії, використовуючи при цьому дуже невиразне поняття принципу національного самовизначення, як теж використані як суб’єкти плюралістичної репрезентації Союзу у багатосторонніх дипломатичних органах і асамблеях, маючи на увазі значну еластичність міжнародного права, як наприклад, у питанні складеної суверенності.

В.В. Аспатюріан наводить приклад того, що Москва зручно використовувала зовнішньополітичну репрезентацію УРСР (і також БРСР) в імперських інтересах – як у внутрішньому житті, так і на міжнародній арені. Зокрема важливе значення такого типу політики щодо союзних республік, – за словами В.В.Аспатюріана, – мала для нерозвинених, щойно усамотійнених народів Африки і Азії, для яких формальний аспект розв’язання національного питання в СРСР має сильне звучання. З іншого боку, ця політика Москви має завдання нейтралізувати можливі звинувачення в колоніалізмі і, що важливіше, будь-які намагання діяти під кутом ліквідації СРСР як централізованої імперії.

Інший дослідник радянської дійсності Е.Р. Гудман пише про “поширення прав” окремих республік СРСР: “Надзвичайно високу маніпулятивність радянського федералізму показово ілюструє конституційна зміна 1944 р. Вона спрямовує кожную союзню республіку “вступати у прями

зв'язки з іноземними державами" і творити "власні республіканські збройні формування; причому, однак, ті обидва почини мали б бути здійснювані в рамках політики, визначеної органами державної влади в СРСР ...".

Цю зміну широко інтерпретували як засіб полегшити експансію Радянського Союзу, створюючи передумови для того, щоб можна було приймати додаткові держави у союзні республіки, не позбавляючи їх вже визнаного голосу у міжнародній політиці... У післясталінському періоді Москва визначила деяким союзним республікам квазідипломатичні функції, зокрема налагодження активних контактів між представниками Узбецької республіки і провідними діячами афроазійського світу. Поширення цього типу активності, безперечно, можливе [71].

"Яку вагу прикладають совєтські лідери справі збереження формально-правових моментів, коли йдеться про окремі союзні республіки, – пише відомий дослідник М. Сосновський, – видно з тієї численної політичної і юридичної літератури, у якій совєтські автори дискутують і обґрунтовують поняття суверенності і прав та компетенції СРСР і союзних республік" [72]. М. Сосновський аналізує в цьому напрямку як конституційні положення, так і відповідну радянську літературу [73].

Для ґрунтовнішого з'ясування цього питання доцільно ознайомитися з більшовицькими аргументами та інтерпретацією тих чи інших конституційних положень. З цього погляду особливий інтерес являє собою радянське обґрунтування права УРСР виступати на міжнародній арені як повноцінний суб'єкт міжнародного права і як рівноправний член міжнародної спільноти. Ця аргументація була опублікована у "меморандумі уряду УРСР", що був розповсюджений делегацією України серед учасників конференції ООН у Сан-Франциско 25 квітня 1945 р. У меморандумі стверджується: "25 грудня 1917 р. I Всеукраїнський з'їзд у Харькові проголосив Українську Республіку. З'їзд Рад обрав уряд, який керував боротьбою українського народу з німецькими та іншими інтервентами, боротьбою за збереження свободи і незалежності українського народу. Конституція УРСР, затверджена Всеукраїнським з'їздом рад 10 березня 1919 р., відобразила основні принципи радянської влади на Україні. Конституція забезпечила уряду Української Республіки самостійність зносин з іноземними країнами, право оголошення війни та укладання миру, встановлення основ організації збройних сил, загальне керівництво внутрішньою політикою Української Республіки та багато інших питань, що відображали інтереси українського народу. На основі цієї Конституції Українська Республіка в період з 1919 до 1923 рр. мала своїх дипломатичних представників в Англії, Польщі, Італії, Австрії, Чехословаччині, Литві, Естонії, Латвії, Болгарії та інших країнах, а також мала договори з урядами іноземних держав. У 1922 р. за ініціативою уряду УРСР був створений СРСР, якому радянські республіки і передали своє право на здійснення зовнішніх зносин з іноземними державами.

30 січня 1937 р. Український з'їзд рад прийняв нову конституцію. Згідно з нею УРСР являє собою соціалістичну державу робітників і селян. Вся влада належить трудящим в особі Рад депутатів трудящих...

Українська Республіка входить поряд з іншими рівноправними радянськими республіками в союзну державу – Союз Радянських Соціалістичних Республік. Метою цього об'єднання є взаємодопомога союзних республік по лінії економічній і політичній так само, як по лінії оборони. Стаття 14 Конституції УРСР зберігає за Українською Республікою право виходу з Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Це право передбачене також статтею 17 Конституції СРСР. Унаслідок політичного, економічного і культурного зростання союзних республік, що відбулося за роки радянської влади, стало необхідним розширити їх права. 1 лютого 1944 р. сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон про надання союзним республікам права вступити у безпосередні зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди і обмінюватися дипломатичними та консульськими представниками, а також мати свої республіканські військові формування. Відповідно до цього Верховна Рада УРСР прийняла закон про утворення Народного Комісаріату закордонних справ і Народного Комісаріату Оборони УРСР".

Далі, подавши ряд даних про державну організацію УРСР, її економічний і військовий внесок у боротьбу проти гітлерівської Німеччини, делегація УРСР висловила сподівання, що "Україна, яка

займає територію в 578000 км², що має кордони протяжністю 1350 км з Польщею, Чехословаччиною і Румунією (про кордони з Російською РФСР чи Білоруською РСР немає, як бачимо, ніякої згадки, що теж має свою чималу політичну значущість, бо опосередковано виявляє фактичний характер політично-адміністративної структури СРСР, де самостійність так званих національних союзних республік на практиці не існувала – *Авт.*) і омивається морями (Чорним і Азовським), має могутню промисловість, високорозвинене сільське господарство, безсумнівно зробить належний внесок у справу післявоєнного устрою і організації безпеки у всьому світі“ [74].

Отже, більшовицький режим намагався представити УРСР як державу, що постала з волі українського народу, тобто як справжню Українську державу. Таке обґрунтування права УРСР репрезентувати український народ і його інтереси на міжнародній арені мала на меті заперечити задалегідь будь-які закиди, мовляв, УРСР – це нав'язана Москвою політична форма окупації українських земель, яка не має жодного права, навіть якщо і визнати її державницький статус, виступати від імені українського народу.

Офіційну радянську інтерпретацію таких понять, як “союзна держава”, “суверенітет”, “федерація”, “союзна республіка” і ширше з'ясування “прав” окремих радянських республік, подає “Велика радянська енциклопедія”: “Союзное государство (федерация) – государство, состоящее из объединившихся самостоятельных государств, которые делят власть с федеральными центральными органами государственной власти и управления... советское социалистическое С. Г. – Союз Советских Социалистических Республик – добровольное объединение 15 равноправных советских социалистических республик. Советский Союз – суверенное С. Г., представляющее собой наиболее развитую форму федерации. Входящие в его состав союзные республики также являются суверенными государствами. Суверенитет их ограничен по их собственному волеизъявлению только тем, что Советскому Союзу представлены определённые полномочия, перечисленные в ст.14 Конституции СССР 1936 г. Суверенитет союзных республик гарантируется Союзом ССР. За ними сохраняется право свободного выхода из СССР, территория республик не может быть изменена без их согласия, они признаются субъектами международного права...” [75].

Отже, усі подані тут уточнення і пояснення повинні показати, що СРСР – це союз “суверенних держав”, що кожна союзна республіка “поза межами компетенції СРСР... здійснює державну владу самостійно, зберігаючи цілком свої суверенні права”, а “гарантіями суверенності союзної радянської республіки є право вільного виходу зі складу СРСР; її територія не може бути змінена без її згоди; право вступати у безпосередні зносини з іноземними державами, укладати угоди і обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками; право мати свої республіканські військові формування [76]; наявність громадянства союзної республіки і право приймати у своє громадянство; право самостійно приймати свою конституцію з врахуванням особливостей республіки і побудовану у повному погодженні з Конституцією СРСР, і врешті те, що “всі союзні радянські республіки мають свої державні герби і свої державні прапори, як емблеми їх державної самостійності” [77].

Потрібно зауважити, що така політика московського центру щодо підкорених народів і його намагання використовувати на міжнародній арені наданий тим народам той чи інший політико-державний статус, не є окремим випадком в історії – це використання способів, які вживалися у минулому різними імперськими центрами у їхній зовнішній політиці. На це звертає увагу В.В. Аспатюріан, який пише, що власне західноєвропейські колоніальні імперії “мали цілий ряд юридичних фікцій, квазісуверенних монархій, протекторатів, васальних держав, як теж цілу колекцію держав-клієнтів. Переважно виразно визнавали їхній підрядний статус, хоча чимало з них визнавались як “суверенні” держави і мали визнаний статус суб'єктів міжнародного права і дипломатії” [78].

Як відомо, у процесі ліквідації західних колоніальних імперій ті різні політичні формації почали справді усамостійнюватися і тільки деякі такі держави знаходилися у меншій чи більшій залежності від метропольних центрів.

Щоб забезпечити за собою якнайповніший контроль на неросійських територіях, враховуючи антиколоніальні і антиімперіалістичні тенденції у світі і бажання підкорених народів Східної

Європи і Азії мати власні незалежні держави, Москва застосувала подібні засоби на просторі своєї імперії. У результаті такої політики російського імперського центру були створені різні типи державних формацій на етнографічних територіях окремих народів, з різною формою залежності від російського центру. “У тій ситуації, яка панує на східно-європейському просторі під сучасну пору, – писав 1966 р. М. Сосновський, – політично-державні формації (союзнi і автономні республіки СРСР і також сателітні держави) можуть діяти тільки і виключно в загальному плані політики московського центру і відповідно до інтересів російської імперії. Ці формації можуть теж бути політично “унезалежнювані”, в міру потреби і відповідно до ситуації, до такого ступеня, щоб вони могли відігравати роль підметів міжнародного права” [79].

Щодо України, то М. Сосновський далі зазначає: “Українська ССР є власне такою політично-державною формацією, статус якої, коли йдеться про міжнародну політику, не є виразно уточнений і може змінюватись відповідно до того, яку роллю на окресленому етапі призначить Україні советсько-російське центральне керівництво. Поминаючи питання таких чи інших конституційних положень, внесених до конституцій УССР і СССР, приходиться ствердити, що на практиці Українська ССР досі не вийшла поза межі політично-державної фікції і є нічим іншим, як тільки колонією у системі советсько-російської імперії. Галаслива назва “суверенної республіки” в нічому не змінює фактичного стану.

З уваги на таку дійсність, не може бути і мови про якусь справді незалежну роль УССР у міжнародному укладі сил під сучасну пору, бо УССР не займає жодної позиції на міжнародній арені, яка б кваліфікувала її як справді суверенну державу і як повноцінний підмет міжнародного права і міжнародної політики. Кваліфікування УССР як підмета міжнародного права мусить мати тільки умовний характер і мусить спиратися виключно на формальних конституційних положеннях, відповідно до яких є побудована адміністративно-політична організація цієї советської республіки, що має на меті замаскувати фактичний стан повної залежності України від Росії” [80].

Продовжуючи цю думку, В. Лисий пише, що “таким станом (поминаючи фактичну настанову і політику Москви) можна пояснити той факт, що досі ні одна з іноземних держав, включно навіть з комуністичними державами, членами советського блоку, не визнала УССР як державу і не втримувє з нею прямих зв’язків будь-якої натури” [81].

Тому мав усі підстави Теофіл Кіса (Канада), який, беручи участь у 1-му конгресі Міжнародної асоціації українців, що проходив з 27 серпня по 3 вересня 1990 р. у Києві, в своїй доповіді “Соціологічне і нормативне визначення державності та міжнародної суб’єктивності України” [82], спробувавши дати відповідь, чи є Україна від 1917 р. і до цього часу державною нацією, заявив, що більшість дослідників це заперечує. Вони виходять з міжнародної Монтевідеоської угоди 1953 р., яка визначила такі ознаки держави: визначена територія, певна кількість населення; самостійна влада, що править; влада, що спирається на власну політичну систему і визнана іншими державами, хоч і не усіма.

На запитання, чи ототожнюється Україна з цими ознаками, доповідач відповів: ні, бо є засади “неподільності” Союзу, пріоритети Союзу, суверенність якого поширюється на усі республіки. Влада республіки на своїй території зведена до повинності виконувати волю центральної влади. Українська РСР не має своєї економіки. Вторинний похідний характер носить громадянство УРСР, і так само вторинний, похідний характер носить державність УРСР. Отже, УРСР не є суверенна на своїй території. Варто відзначити, що у міжнародному праві немає поняття несуверенної чи напівсуверенної держави (ст. 74 Конституції УРСР гласить: “...суверенітет Української РСР охороняється Союзом РСР”). Уже 1922 р. УРСР зреклася міжнародної суб’єктивності на користь Союзу. Поправки до Конституції від лютого 1944 р. про зовнішньополітичну діяльність УРСР непослідовні (“УРСР керується цілями, принципами і завданнями зовнішньої політики”). Не скасовані також відмови УРСР від своєї суб’єктивності у міжнародних відносинах на користь СРСР у 1923 р.

Активність представництва в ООН, чи в агенствах цієї організації не можна розцінювати як справжню і повноцінну зовнішньополітичну діяльність (хоч радянські київські чинники постійно намагалися використовувати цей факт, як доказ, що УРСР таки є суб’єктом міжнародної політики),

а тільки як виконання у дуже вузькому обсязі доручень центрального російського режиму, який прикривався назвою так званого союзного уряду.

Після входження України до ООН (що сталося майже виключно внаслідок тиску сталінської дипломатії) і розгортання в ній специфічної діяльності її делегації на чолі з Мануїльським подальша розбудова НКЗС УРСР була знята з порядку денного. У цей період зовнішньополітичне відомство УРСР нагадувало заморожений ембріон, що не встиг розвинутися. Його наявність перестали помічати. У своїх мемуарах М. Джилас згадував про “красномовця, жвавого дідуся, “міністра без міністерства” Мануїльського, що марнословив певний час в Об’єднаних Націях” [83].

Утім, оцінка Мануїльського, передусім його ролі в ООН, колишнім югославським комуністом є не зовсім правильною. Найстарший серед радянських дипломатів в Організації Об’єднаних Націй, він, по суті, спрямовував роботу представників СРСР у цій організації. Не випадково деякі дослідники відзначають у своїх працях “еру Мануїльського в ООН”, “золотий вік української радянської дипломатії” тощо [84]. Проте, якщо про “еру Мануїльського” можна говорити, то “золотим віком української дипломатії” 1944–1945 рр. можна вважати досить умовно. Одержавши право мати власний НКЗС, вийшовши на міжнародну арену, Україна до того ж не отримала реальних прав на вироблення власної зовнішньополітичної лінії, тим більше на встановлення безпосередніх зносин з іноземними державами. Українська делегація в ООН завжди була alter ego союзного уряду. Ось як про це писав учасник та член українських делегацій на 20 регулярних та спеціальних сесіях ГА ООН та десятках сесіях її органів В. Батюк: “З 1945 р. відновлюється українська присутність на міжнародній арені, хоча і у вельми обмеженому вигляді – лише в міжнародних організаціях і обов’язково одночасно з присутністю СРСР – нас тримали на коротенькому налігачі. Коли, наприклад, десь у 60-х чи на початку 70-х років міністерство закордонних справ з Києва запропонувало Москві, щоб Україна самостійно увійшла в ФАО, де б невеликим коштом захищала інтереси всього СРСР, цю ідею було зарубано на корені – Україна могла захищати інтереси тільки під пильним наглядом делегації СРСР, яка в залах засідань завдяки англійській абетці розміщувалася відразу праворуч від української. Наше становище було ганебним. Вказівки і директиви в Москві писалися “советской делегации”, хоч як ми наполягали на множині, вживалася лише одна – “советской”, а не “советских”. І ми мусили тих директив дотримуватись; остаточне рішення про делегацію також приймалося в Москві. Щоправда, для проформи, від нас – Українського МЗС – записувалися пропозиції, швидше для того, щоб поглумитися і відкинути” [85]. В. Батюк наводить приклад, як Д. Білоколот, якого призначили міністром ЗС України із секретарів обкому, на початку пишався тим, що київські пропозиції прийняті в Москві як “резервна позиція” аж поки не дотямив, що з нас глузують і нас водять за ніс – їх просто відкидали. У ліпшому випадку, як вони і самі жартували, могли пояснити на зразок того: відкинули “потому что вот”. Коли одного разу відкинули в Москві київську пропозицію, а наступного її схвалили як монгольську, я спитав у московського колеги, – пише В. Батюк, – про причину, і той дохідливо роз’яснив: “З ними доводиться більше панькатись, ніж з вами”. Звісно, були і “українські” ініціативи.

Суть тогочасних українських потуг в ООН, мабуть, найліпше виклав свого часу перед членами республіканської делегації міністр закордонних справ УРСР Лука Паламарчук: “...іншого за змістом, ніж делегація Союзу, ми говорити і обстоювати не можемо, тож треба то саме викладати, принаймні дохідливіше і переконливіше”. Принципових відхилень бути не могло, бо директиви, як вже говорилося, були одні й ті самі, а для повної певності кожний більш-менш важливий проект виступу перед читанням давався на “дружню консультацію” союзній делегації. За таких умов українській делегації якось заявляти про себе було майже неможливо. “З багаторічного власного досвіду, – стверджує В. Батюк, – не навизбірується і на дрібненьку жменьку втішних спогадів” [86].

Деякі західні держави, і зокрема США, час від часу вдавалися до акції, що мали на меті право республіки бути членом ООН. Так, 1971 р. під час XXV сесії Генеральної Ассамблеї у зв’язку з вигнанням з ООН чанкайшистів і відновленням прав КНР у цій організації, делегат США, не заперечуючи проти представництва КНР в ООН, разом з тим наполягав, щоб чанкайшистський

Тайвань був залишений в ООН. При цьому він проводив аналогію з членством в ООН СРСР, УРСР і БРСР. У своєму виступі на пленарному засіданні ГА ООН 8 жовтня 1971 р. міністр закордонних справ УРСР Г.Г. Шевель сказав: “Логіка таких порівнянь нагадує нам відоме українське прислів’я: де Крим, де Рим, а де ...попівська груша. Як можна порівнювати створену в 1917 р. народним волевиявленням Українську радянську соціалістичну державу, яка 1922 р. добровільно увійшла до могутньої федерації нового соціалістичного типу – Союз Радянських Соціалістичних Республік, з частиною території, що законно належить Китаю, але насильно відторгнена від нього чанкайшистами при підтримці імперіалістів? Міжнародна правосуб’єктність України підтверджена і в Конституції Радянського Союзу і визнана міжнародним правом” [97].

Цю думку підтримав представник Іраку, підкресливши, що “...всі республіки, які входять до однієї політичної, економічної і соціальної системи, що найголовніше – представництво Білорусії та України було встановлено не тільки за згодою, але й за бажанням Радянського Союзу”.

Зверталася увага і на те, що Генеральна Ассамблея обговорювала питання не про прийом або виключення Китаю, а про поновлення його прав в ООН, про те, хто повинен представляти його в ООН – уряд КНР чи чанкайшійський режим.

Характерно, що на XXVI сесії багато держав виступили проти того, щоб поставити під сумнів представництво Української РСР і Білоруської РСР в ООН. У цьому зв’язку представник С’єрра-Леоне Пратт заявив: “Я мушу сказати, що мені не зрозуміло, чому посол США Буш нагадав про представництво Білорусії, України і Радянського Союзу, які є незалежними державами – членами Організації Об’єднаних Націй...” [88]. У такому ж дусі виступили представники інших держав, наприклад, Пакистану, Непалу, Танзанії, Сирії, Уганди. Аналогія Тайваню з УРСР і БРСР настільки неспроможна, що навіть найближчі союзники США визнали за краще обійти її мовчанням. Вигнання чанкайшистів з ООН так розгнівило впливові кола США, що в палату представників Конгресу конгресмен Берк вніс проект резолюції, який пропонував виключити Україну і Білорусію з ООН [89].

Лише через кілька місяців після відновлення прав КНР в ООН, і вже на 52-й сесії Економічної і Соціальної Ради ООН (ЕКОСОП) під час обрання членів її сесійних комітетів представник Пекіна виступив проти самостійного представництва УРСР в ООН [90]. Відзначимо, що проти обрання УРСР в сесійні комітети ЕКОСОП голосували лише два представники, інші віддали свої голоси за її членство в комітетах.

Понад чотири останні десятиліття після закінчення Другої світової війни політичне, економічне і духовне життя народу України на міжнародній арені тісно пов’язується з країнами Центрально-Східної Європи. Економічний і духовний потенціал республіки у своїх зовнішніх виявах так чи інакше підпорядковувався виконанню завдань, поставлених перед колишнім Варшавським договором і Радою Економічної Взаємодопомоги.

Міжнародні відносини після закінчення війни характеризувались загостренням суперечностей між країнами капіталістичної і прокомуністичної орієнтації, їх поляризації, розгортанням виснажливої “холодної війни”. Її основними компонентами стали: утворення ворожих військово-політичних блоків, розв’язання гонки озброєнь, нагромадження кількості зброї масового знищення (атомної, хімічної, бактеріологічної), виникнення воєнних конфліктів у різних частинах світу, ідеологічна війна.

Термін “холодна війна” доволі точний, бо ж обидві сторони справді перебували в стані постійної мобілізації, бойові лінії проходили по усьому світі, а внутрішні конфлікти у кожному таборі гальмувалися, з огляду на зовнішню загрозу. Проте загалом обидві сторони уникали безпосередньої конфронтації, оскільки це могло призвести до їхнього тотального взаємознищення.

Зміцнення авторитету Радянського Союзу після Другої світової війни, встановлення ним контролю над значною територією Східної і Південно-Східної Європи стало важливим чинником європейської політики у середині ХХ ст. Радянське керівництво на чолі із Сталіним у зовнішній політиці взяло курс на розділ сфер впливу в Європі. У країнах, окупованих Радянською армією, під контролем Москви у 1945–1946 рр. були створені коаліційні уряди, в яких місцеві комуністи зайняли ключові пости. У Східній Європі Радянський Союз створив справжню зону свого впливу,

яка навесні 1948 р. охоплювала Східну Німеччину, Польщу, Чехословаччину, Угорщину, Югославію, Албанію, Болгарію та Румунію. Ці держави були пов'язані з Радянським Союзом договорами, що мали політичний характер. Перші з них були укладені ще за часів війни. Глибинний зміст зв'язків, які закріплювалися цими договорами, полягав у встановленні у цих країнах комуністичних режимів, відданих Москві.

Претензії Радянського Союзу на світову гегемонію, його кроки у створенні власних зон впливу в Європі й Азії, розбіжності з союзниками по антигітлерівській коаліції під час підготовки текстів мирних договорів на нарадах міністрів закордонних справ, суперечності з німецького питання трактувалися урядом США як комуністична загроза і викликали появу американської зовнішньополітичної доктрини “стримання комунізму”. Суть її зводилась до того, що США і західний світ не можуть почувати себе в безпеці, доки не буде ліквідований соціалістичний лад в СРСР.

1. Симоненко Р. Кримська (Ялтинська) й Берлінська (Потсдамська) конференції та Україна // *Політика і час*. – 1995. – №5. – С. 10. 2. КППС в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК – К., 1980. – Т.6. – С. 107. 3. Радянська Україна. – 1944. – 2 лют. 4. Радянська Україна. – 1944. – 3 лют. 5. Там само. – 1944 – 4 лют. 6. Радянська Україна. – 1994. – 2 лют. 7. Там само. 8. *Foreign Relations of the United States / Diplomatic Papers 1944. Europe. – Washington, 1966. – Vol. IV. – P. 820.* 9. Ибрагимбей Х.М. Сказать правду о трагедии народов // *Политическое образование*. – 1989. – № 4. 10. На прес-конференції Комітету державної безпеки УРСР (лютий 1990 р.) зазначалось, що з 1944 до 1951 рр. були виселені 65906 сімей – 203065 осіб “пособников отряда оуновцев – УПА” // *Известия*. – 1990. – 10 февр. 11. Бугай Н.Ф. Правда о депортации чеченского и ингушского народов // *Вопросы истории*. – 1990. – №7. – С. 41. 12. *Межнациональные отношения: исторический опыт и современные проблемы // Политическое обозрение*. – 1989. – №8. – С. 37. 13. *Історія України*. – Львів, 1996. – С. 317. 14. *Foreign Relations of the United States*. – P. 821. 15. *Ibid.* – P.822. 16. Див.: Стенограма переговорів між Й. Сталіним та А. Іденом про територіальні зміни у Східній Європі // *Український історичний журнал*. – 1992. – №5. – С. 120–125. 17. Kolko G. *The Politics of War: Allied Diplomacy and the World Crisis of 1945*. – London, 1968–1969. – P.227. 18. *Foreign Relations of the United States*. – P. 822. 19. *Ibid.* – P.817. 20. *Ibid.* – P.811. 21. Василенко В., Лукацук І. Українська РСР у сучасних міжнародних відносинах (правові аспекти). – С. 26. 22. *Правда*. – 1945. – 29 апр. 23. Симоненко Р. Кримська (Ялтинська) й Берлінська (Потсдамська) конференції та Україна // *Політика і час*. – 1995. – №5. – С. 10. 24. Див.: Шоста сесія Верховної Ради УРСР 1–4 березня 1994 року: Стенографічний звіт. – К. – Х.: Укрдержвидав, 1944. – С. 224. 25. Радянська Україна. – 1994. – 6 лют. 26. Там само. 27. Гриневич Р.А. Утворення народного комісаріату закордонних справ Української РСР: Проекти і реалії (1944–1945 рр.) // *Український історичний журнал*. – 1995. – №3. – С. 36–37. 28. Цікаво, що росіянин М.Хрущов у цей період всіляко уникав розмов про своє неукраїнське походження. “Оскільки буде незручно, – коментував це у своїх споминах колишній югославський комуніст М. Джилас, – що на Україні навіть голова уряду – не українець! Було дійсно дивним для нас, комуністів, здатних виправдовувати і пояснювати все, що могло б зіпсувати ідеальну картину, яка зображувала нас самих, що між українцями (нацією за розмірами більшою, ніж французька, і у дечому, культурнішу за російську), не знайшлося особи на місце голови уряду” (Джилас М. *Лицо тоталитаризма*. – М., 1992. – С. 88. 29. *Правда* – 1945, – 20 лют. 30. Гриневич Р.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: Проекти і реалії (1944–1945 рр.). – С. 46. 31. Лист Народного комісаріату закордонних справ УРСР О.Е. Корнійчука Голові Ради Народних Комісарів УРСР М.С. Хрущову // *Політика і час*. – 1992. – №1. – С. 56, 57. 32. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.713. – Арк.64. 33. Там само. 34. Там само. – Арк.65. 35. Там само. 36. Там само. 37. Там само. – Арк.1-6. 38. Гриневич Р.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР (1944–1945 рр.). – С. 39. 39. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.713. – Арк. 33–35. 40. Троцкий Л.Д. *Об Украине // Комсомольское знамя*. – 1990. – 2 нояб. 41. *Політика і час*. – 1992. – №1. – С. 56–67. 42. Радянська Україна. – 1944. – 13 лип. 43. Bilinsky Y. *The Second Soviet Republic. The Ukraine after World War II*. – New Brunswick, 1964. – P.381.

44. Гриневич Р.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: Проекти і реалії (1944–1945 рр.). – С. 47. 45. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1389. – Арк.5. 46. Там само. 47. ЦДАВОУ. – Ф.4669. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.2. 48. Там само. 49. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.713. – Арк.30. 50. Там само. – Арк.58. 51. Правда. – 1945. – 29 мая. 52. Радянська Україна. – 1944. – 11 лют. 53. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключённых СССР с иностранными государствами. – М., 1955. – Т.ХІ. – С. 31, 32. 54. Гриневич Р.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: Проекти і реалії (1944–1945 рр.). – С. 44. 55. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.949. – Арк.33. 56. Там само. – Арк.33, 34. 57. *Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question. 1938–1953. A Documentary Collection.* Kingston, Ontario: Vestal; New York, 1987. – P.155. 58. *Aspaturian V. Op. Cit.* – P.197. 59. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1444. – Арк.1. 60. Там само. – Арк.10. 61. Сборник законов СССР. – М., 1975. – Т.1. – С. 52–53. 62. Молотов В. Доклад тов. В.М. Молотова в Верховном Совете СССР 1 февраля 1944 года // *Красная Звезда.* – 1944. – 2 февр. 63. Там само. 64. Муковський І. Ми – мирний народ, який уміє воювати // *Народна армія.* – 1995. – 27 лип. 65. Там само. 66. VI сесія Верховної Ради УРСР // *Радянська Україна.* – 1944. – 5 трав. 67. Там само. 68. Там само. 69. V сесія Верховного Совету РСФСР // *Правда.* – 1944. – 5 мая. 70. III сесія Верховного Совету Латвійської ССР // *Красная Звезда.* – 1944. – 10 окт. 71. Яркое свидетельство роста союзных республик // *Красная Звезда.* – 1944. – 3 февр. 72. Гриневич Р.А. Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 році: з історії однієї політичної гри // *Український історичний журнал.* – 1991. – №5. – С. 31. 73. *Vernon V. Aspaturian. The Union republic in Soviet diplomacy.* – Geneve, 1960. – P.518. 74. *Elliot R. Goodmen. The Soviet design for a world state.* – New York: Columbia University Press, 1961. – P.260, 261. 75. Сосновський М. Україна на міжнародній арені 1945–1965: Проблеми і перспективи української зовнішньої політики. – С. 30. 76. Там само. – С. 30–44. 77. Українська РСР на міжнародній арені. – К., 1963. – С. 79–90. 78. Большая советская энциклопедия. – 2-е изд. – М., 1949–1958. – Т.40. – С. 235. 79. Там само. – С. 234. 80. *Aspaturian, op. cit.* 81. Сосновський М. Україна на міжнародній арені 1945–1965. – С. 38. 82. Там само. – С. 38, 39. 83. Лусий В. *Державний статус УССР у 1917–1923 роках.* – Мюнхен: Українська Вільна Громада Америки, 1963. – С. 45, 46. 84. Там само. – С. 63. 85. Джилас М. *Указ. соч.* – С. 87. 86. *Sawchuk K. The Ukraine in the United Nations Organization: A Study in Soviet Foreign Policy, 1944–1950.* – New York; London, 1975. – P.145. 87. Батюк В. У повний голос // *Політика і час.* – 1995. – №3. – С. 12, 13. 88. Там само. – С. 14. 89. Там само. – С. 15. 90. Двадцять шестая сессия Генеральной ассамблеи: Стенографический отчёт. А / РV. 1958, 8 октября 1971 г. – С. 59. 91. Двадцять шестая сессия Генеральной ассамблеи: Стенографический отчет. А / РV. 1969, 19 октября 1971 г. – С. 76. 92. *Congressional Record, House.* – November 9, 1971.